

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ І ЗНАЧЕНЬ

М.В. Мірченко, д-р філол. наук

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА НАДКАТЕГОРІЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ І ЇЇ ГРАМЕМНЕ ВИРАЖЕННЯ

Семантико-синтаксична категорія темпоральності розглядається як така, що підпорядкована категорії предикатності і представлена в структурі речення синтаксемами одночасності, попередності, наступності.

Semantically syntactic category of temporality is studied as one that is subordinated to the category of predication and is introduced in the structure of the sentence by means of syntaxemes of simultaneity, priority and posteriority.

Семантико-синтаксична надкатегорія предикатності функціонує у двох виявах. Перший — вихідний — вияв являє собою базову надкатегорію семантико-синтаксичної структури елементарних речень. Складниками надкатегорії предикатності елементарного простого речення, виступають підкатегорії: предиката дії, предиката процесу, предиката стану, предиката якості, предиката кількості і локативного предиката. Ці підкатегорії членуються на менші семантико-синтаксичні величини, структуруючи різновиди семантично елементарних простих речень.

Другий вияв надкатегорії предикатності поширюється на складні речення і похідні від них семантично неелементарні прості речення. Ця надкатегорія ґрунтується на семантико-синтаксичній структурі складного речення і дериваційно пов'язаних із ними простих неелементарних (ускладнених) речень. Семантику предикатності вказаних конструкцій найчастіше передають специфічні синтаксичні аналітичні морфеми-слова (сполучники, прийменники і под.), які виконують роль предиката предикатів і оформлюють синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення між відповідними частинами речення (вихідними елементарними простими реченнями). У надкатегорії предикатності другого вияву виділяємо підкатегорії темпоральності, зумовленості, порівняння, атрибутивності,

зіставності / протиставності, розділовості з їхнім подальшим категорійним або граемним членуванням. Надкатегорія предикатності передає відношення між оформлюваними складним і ускладненим простим реченням ситуаціями.

Отже, надкатегорія предикатності складного і похідного від нього ускладненого простого речення являє собою семантико-синтаксичну надкатегорію, властивість предикатного слова-морфеми або його еквівалентів передавати сукупність значень (темпоральності, зумовленості, порівняння, атрибутивності, зіставності / протиставності, розділовості) і в типових виявах виступати в ролі показника семантико-синтаксичних відношень між компонентами складного і похідного від нього семантично-неелементарного простого речення.

Підкатегорія темпоральності, підпорядкована надкатегорії предикатності, виражає часові відношення між ситуаціями і функціонує у складному і похідному від складного речення простому ускладненому реченні. Вона охоплює три граеми: граему одночасності, граему попередності і граему наступності.

Граема одночасності передає одночасність двох і більше дій, станів, явищ тощо. На цю семантику вказують, зокрема, підрядні сполучники часу (*коли, як, у той час як*) у складнопідрядному реченні як вихідній сфері функціонування граеми одночасності, напр.: *Коли розходились, він наздогнав її на дворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав: — Ну як?* (О.Гончар); *Уже з полудня сонце повернуло, як увійшла я у село* (Панас Мирний).

У похідних від складнопідрядного речення неелементарних простих реченнях значення одночасності виражають здебільшого приєменниково-відмінкові форми, а також відмінкові засоби, прислівники і дієприкметники. Відповідність між підрядним реченням часу і синтаксею у функції часу найвиразніше виявляється у приєменниково-відмінкових сполуках.

Темпоральні приєменники у складі вторинної (базованої на підрядній частині складнопідрядного речення) синтаксеми якоюсь мірою завуальовано засвідчують семантико-синтаксичні відношення одночасності між вихідними елементарними простими реченнями, зумовлюючи згортання одного з них у субстантивний компонент із наступним перетворенням на аналітичний синтаксичний прислівник. Ці приєменники (*в (у), протягом, впродовж, з, за, на, при, серед, посеред, одночасно з, о (об), наприкінці, під час* та ін.) передають

значення неозначеної або означеної одночасності. У поєднанні з відмінковими формами (знахідним, родовим, орудним, місцевим) прийменники увиразнюють значення одночасності, водночас указуючи на співвідносність із базовою для них структурою складнопідрядного речення, напр.: *Чарівний своєю природою зоосад і в травні, і в червні, і кожного місяця* (Остап Вишня); *Ой, не солодко мандрівникові В ніч таку іти через поля !* (М.Рильський); *Протягом зими снігу майже не було* (О.Гончар); *З її приїздом якось повеселішала хата* (Леся Українка); *Попогуляв Оксен за свого парубоцтва* (Г.Тютюнник); *За кавою Мержицький розповів їй ще чимало цікавого* (М.Олійник); *Ваші тридцять патронів вилітають за тридцять-сорок хвилин !* (Остап Вишня); *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав* (Г.Шевченко); *При тому бунті я мав згубити корону і голову, але не згубив ні тієї, ні другої* (Леся Українка); *Пані схоплюється не раз посеред обіду та біжить у пекарню* (Леся Українка); *О цій порі місцеві жителі цілими сім'ями виходили на свої веранди* (О.Гончар); *Наприкінці концерту виступив Лисенків хор* (І.Нечуй-Левицький); *Перед боєм Воронцов, здається, непокоївся більше, ніж під час самого бою* (О.Гончар).

Типовими варіантами темпоральних синтаксем зі значенням одночасності виступають в українській мові і безприйменникові відмінкові форми (родовий, орудний, знахідний), проте вони порівняно х прийменниково-відмінковими сполуками виявляють істотні функціональні обмеження, зумовлені певними шарами лексики (на позначення часових понять — *день, ніч, година, хвилина, доба, літо, осінь* тощо), та особливі дистрибутивні властивості, передаючи, наприклад, означену тривалість часу за допомогою кількісних слів чи інших слів прикметникового (*цілий, тривалий, довгий, короткий*) або займенникового (*якийсь, деякий*) типу, а неозначену тривалість — за допомогою слів *цей, той*, пор.: *Лікувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама* (М.Коцюбинський); *В таких роздумах Дорош просидів годину, а може, й дві* (Г.Тютюнник); *Два дні й дві ночі не виходили десантники з бою* (Ю.Яновський); *Цілий тиждень, день у день, не переставала мати плакати* (Панас Мирний); *Заставила Сергія зарізати півня і цілий вечір пекла, варила і смажила* (Г.Тютюнник); *Тимко ще більше почорнів, дивився на всі спідлоба, часто курих і цілими вечорами мовчки просиджував під хатою* (Г.Тютюнник); *..того дня був у селі ярмарок* (Марко Вовчок);

Того вечора Мудрик не приїхав (Є.Гуцало); І сміх ту ж мить припинився (О.Гончар).

Грамеми одночасності виражають також прислівники і дієприслівники. Прислівники диференціюють значення власне-одночасності (*сьогодні, вдень, ввечері, вранці, взимку, влітку* та ін.), початкової часової межі (*віднині, споконвіку, змолоду, зроду* тощо) і кінцевої часової межі (*довіку, донині, досі, дотепер* і под.), напр.: — *Сьогодні спочинем (Т.Шевченко); Я вранці голос горлиці люблю (Л.Костенко); Цього чоловіка всі поважали змолоду (Марко Вовчок); Я завжди був великим оптимістом і дотепер не втратив віри у людей, у перемогу всього світлого над темрявою і злом (М.Коцюбинський).* Дієприслівники як віддієслівні деривати передають значення одночасності контекстуально, у відповідному словесному оточенні, напр.: *І вартувий, ставлячи ногу, одночасно стукає об підлогу автоматом (Ю.Яновський).*

На відміну від грамеми одночасності грамема попередності виражає часове передавання дій, подій, станів, явищ тощо. Цю семантику передають спеціалізовані підрядні сполучники часу (*доки, поки, перш ніж, перед тим як, до того як*) у складнопідрядному реченні як вихідній функціональній реченнєвій одиниці для грамеми часової попередності, напр.: *Ясногорська вирішила, не чекаючи, доки розгородять дорогу, йти далі пішки (О.Гончар); Поки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар. тв.); Поки гроші, то поти й честь в кумпанії такій (Леся Українка); Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку (О.Гончар); Перед тим як вечеряти, Гнат, вийшовши на ганок, тонко засвистів (І.Муратов).*

На підрядній частинці складнопідрядного речення ґрунтуються темпоральні синтаксеми у функції часової попередності, передавані применниково-відмінковими сполуками “до + род. в.”, “перед + орудн. в.”, “проти + род. в.”, “над + знах. в.”, “під + знах. в.”, “раніше (раніш) + род. в.”, напр.: *До призову в армію хіба що дурень жениться (А.Головка); Вже перед світом він наламав очерету, накидав у човен (І.Нечуй-Левицький); А під осінь прилітає птиця із північних сивих чагарів (М.Рильський).*

Грамеми часової попередності виражають також прислівники і дієприслівники (*вчора, позавчора, колись, давно, торік, позаторік, напередодні* і под.) вживаються в детермінантній позиції простого ускладненого речення і окреслюють часове тло події чи явища, напр.:

..марево знову задрижало попереду, як учора, як позавчора (О.Гончар); *Сидів колись дідок під явором густим* (Л.Глібов); *Давно те діялось* (Т.Шевченко); *Ще торік на схилах вона нарвала зілля, висушила, склала в торбинку й повісила на сухому місці* (С.Чорнобривець). Специфічне місце серед темпоральних синтаксем у функції попередності посідають дієприслівники, яким притаманне мовленнєве (контекстуальне) набуття темпоральної семантики, а не системно закріплене за допомогою формальних засобів у синтаксичній структурі української мови, напр.: *Так вийшовши з глухого степу, З зітхань страждальної землі, Вирізьблюю німий життєпис На дикім камені століть* (Є.Маланюк); *Упоравишись трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався у саме пекло* (О.Довженко).

Грамема часової наступності виражає з'яву дії, стану і под. після якої-небудь події, явища тощо. Цю семантику найвиразніше передає спеціалізований підрядний сполучник *після того як* у складнопідрядному реченні як базовий реченнєвій одиниці для грамеми часової наступності, напр.: *Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Гр. Тютюнник); *Обличчя його було землисто-сіре .. навіть після того, як він витер з нього тилуку* (О.Гончар).

Підрядна часова частина складнопідрядного речення є вихідною для темпоральних синтаксем у функції часової наступності, передаваних прийменниково-відмінковими сполуками “*після* + род. в.”, “*опісля* + род. в.”, “*по* + місц. в.”, “*за* + орудн. в.”, “*через* + знах. в.”, “*слідом за* + орудн. в.”, “*услід за* + орудн. в.”, “*пізніше* (*пізніш*) + род. в.”, які вирізняються значеннєвою градацією стосовно проміжку часу в напрямку посилення безпосередньої наступності, напр.: *Опісля свят аж народила Настя сина* (Панас Мирний); *Минули дні по тій весні* (М.Рильський); *Через дві години ізди добралися до Чунаховки* (Гр. Тютюнник); *Услід за цими словами почувалася лопотнява босих ніг* (М.Коцюбинський).

Із граменою часової наступності пов'язані також прислівники і дієприслівники (*завтра, післязавтра, потім, пізніше, невдовзі, незабаром, небавом* тощо) функціонують у детермінантній позиції простого ускладненого речення й окреслюють часове тло події чи явища, напр.: *Щождо від'їзду, то це буде теж незабаром — завтра чи післязавтра* (Ю.Смолич); *Небавом ми кількох Дівчат нагнали, що йшли з базару Співаючи* (М.Рильський). У функції грамеми часової

наступності вживаються дієприслівники, які набувають цієї семантики в конкретних (контекстуальних) умовах, не будучи в морфологічному плані закріпленими у мовній структурі сучасної української мови, напр.: *Підіймає заслінку вікна і замикає туди курку, зачинивши знов віконце* (І.Кочерга).

Насамкінець ще раз зазначимо, що найпродуктивнішими формами вторинних темпоральних синтаксем є прийменниково-відмінкові як особливі їхні морфолого-синтаксичні варіанти. Вони мають значне морфолого-синтаксичне й семантичне варіювання, охоплюють усі значеннєві відтінки часу, пор.: *В сю хвилину налітає порив холодного вітру* (Леся Українка); *До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною* (О.Довженко); *Під ранок закуняєш від знемоги і прокидаєшся з головним болем, втомлений і розбитий* (З.Тулуб); *На заході сонця з уст в уста пішла поміж куреннями звістка* (О.Гончар); *Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі* (М.Коцюбинський); *Нібито аж через місяць має вернутись* (А.Головко) та ін.

Н.О. Бондарєва, асп.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ - ПОРАДИ У СИСТЕМІ ДИРЕКТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ.

Стаття присвячена дослідженню висловлювань-порад у системі директивних мовленнєвих актів, аналізу семантики цих висловлювань, виявленню рис, характерних лише для таких конструкцій. А також встановленню відмінностей між порадою та іншими прескриптивами, які іноді мають силу поради, але не є такими.

The main idea of this article is to reveal the place of utterances which are used in the point of advice in the system of directive speech acts. The semantic and peculiarity of these utterances are analyzed. Differences between advice and another prescriptions (another utterances which have sometimes force of advice) are also research.

На сучасному етапі розвитку мовознавства помітно зріс інтерес до вивчення комунікативно-прагматичних аспектів мови, які передбачають розгляд її як важливої ланки людської діяльності,